

Informacijos vaidmuo, formuojant moksleivių profesinį apsisprendimą

Stasys Jankevičius

Vilniaus pedagoginis universitetas

Straipsnyje, remiantis įvairių veiklos motyvacijos koncepcijų analize ir apibendrinimu, pateikiamas profesijos rinkimosi motyvacijai tinkamas sprendimo priėmimo modelis, pagrindžiama jo struktūra ir galimybė formuoti sprendimą remiantis informacija.

Problemos aktualumas. Aštuntajame dešimtmetyje Lietuvoje buvo įgyvendinta prof. L. Jovaišos moksliškai pagrįsta bendrojo lavinimo mokyklos profesinio orientavimo sistema, kuri veikė iki atkuriant nepriklausomybę. Tai buvo naujas žingsnis ugdant jaunąją kartą. Pirmą kartą ne tik Lietuvoje, bet ir tuometinėje Tarybų Sąjungoje bei Rytų Europoje profesinis orientavimas buvo įtrauktas į bendrojo lavinimo mokyklos ugdymo procesą, tapo jo sudedamąja ir baigiamąja dalimi. Profesinis orientavimas, integruodamas visų mokymo ir auklėjimo grandžių rezultatus, kryptingai, nuosekliai ir sistemingai brandino moksleivius savarankiškam asmeniniam ir visuomeniniam gyvenimui, kurio galutinė išraiška – sąmoningas profesijos pasirinkimas.

Deja, atgavus nepriklausomybę ir pradėjus mokyklų reformą, profesinis orientavimas buvo visiškai nepagrįstai išguitas iš ugdymo proceso. Dabar daugumoje mokyklų jokio profesinio orientavimo nėra. Didžiuosiuose šalies miestuose besikuriantys profesinio informavimo centrai (PIC) ar panašios įstaigos geriausiai atveju gali padėti moksleiviams gauti atsakymą

tik į pavienius klausimus. Nors Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosiose programose [1994, p. 24] teigiama, kad „Vaikai ir jaunuoliai mokykloje įgyja išsamių žinių apie darbo ir profesijų pasaulį; jiems sudaroma galimybė gauti profesijai reikalingų darbo įgūdžių“, iš tikrųjų nieko panašaus nėra. Gyvenimas, palyginti, koks buvo tarybiniu laikotarpiu, iš esmės pasikeitė, darbo rinka pasidarė nepalyginti sudėtingesnė, koplikuotesnė, dažnai sunkiai prognozuojama, atsirado ir didėja nedarbas, daugėja skurstančių žmonių. Ir štai tokiomis sąlygomis absolventai palieka mokyklas, būdami visiškai neparuošti rinktis gyvenimo kelią. Taip patvirtina ir faktas, kad stojantieji į aukštąsias mokyklas renkasi ne vieną profesiją, o 5–10 ar net 19 visiškai skirtingų profesijų įvairiuose šalies universitetuose. Tai rodo moksleivių, gavusių brandos atestatą, visišką nesubrendimą. Toks atsitiktinis pasirinkimas („kur priims, ten ir stosis“) iš anksto prognozuoja didžiules nesėkmes tiek pačiam jaunuoliui, tiek visuomenei. Todėl bendrojo lavinimo mokykloje būtina atgaivinti profesinį orientavimą, kaip sudedamąją ir baigiamąją viso ugdymo dalį. Mo-

kyklos tikslas – ugdyti moksleivius asmeniniam ir visuomeniniam gyvenimui, o tai tiesiogiai siejasi su būsima darbine, profesine veikla. Todėl mokyklinis ugdymas turi įgauti ikiprofesinio ugdymo pobūdį, kai visų mokyklos darbų būtų siekiamapalaipsniui, nuosekliai ir sistemingai skatinti moksleivių asmenybės brandinimą sąmoningiems ir savarankiškiems sprendimams, tarp kurių pats svarbiausias, gyvenimo reikšmės lygmenis būtų sprendimas pasirinkti tinkamiausią profesiją. Tačiau moksleivių asmenybės formavimo sąmoningiems sprendimams sėkmė labai priklauso nuo teorinio ugdytojų pasirengimo, kartu ir nuo psichologinių sprendimų formavimo ypatybių, taip pat pedagoginių poveikių galimybių žinojimo. Tai ir lemia problemos aktualumą ir svarbą.

Darbo tyrimo objektas – psichologiniai moksleivių profesinio apsisprendimo mechanizmai.

Darbo tikslas – remiantis kai kuriais sprendimų priėmimo psichologijos šaltiniais, pagrįsti profesinio apsisprendimo modelį, „formulę“, atskleisti informacijos, iš jos ir pedagoginio poveikio galimybes formuoti moksleivių sąmoningą profesinį apsisprendimą.

Darbo uždaviniai:

1. Išanalizuoti kai kuriuos psichologinius sprendimo modelius;
2. Atskleisti informacijos poveikio sprendimams galimybes;
3. Remiantis bendraisiais veiklos psichologiniais modeliais, pateikti teorinį profesinio apsisprendimo modelį, atskleidžiantį informacijos (pedagoginio poveikio) panaudojimo galimybes formuojant sąmoningesnį sprendimą.

Tyrimo metodai: veiklos ir pažintinės motyvacijos bei profesinio orientavimo teorijos veikalų analizė, analitinės indukcijos metodas (darant išvadas).

Tyrimo eiga ir rezultatai. Rusų psichologai J. Kuliutkinas ir G. Suchobskaja teigia, kad „Sprendimo priėmimas yra labiausiai kritinis žmogaus valingos veiklos momentas. Tai tas mazgas, kuris į vieningą visumą sujungia žmogaus vertybines orientacijas ir gabumus, informacinius ir energetinius veiksmo komponentus, mąstymo operacijų struktūrą ir emocinių jų vertinimą, orientacinius veiksmus ir veiksmus vykdomuosius“ [1972, p. 37].

Veiklos ir elgesio motyvacijos tyrinėtojai nurodo, kad sąmoningas sprendimas neįmanomas be informacijos. Šio požiūriu pažintinės (kognityvinės) motyvacijos psichologija vaidina didžiulį vaidmenį profesinio orientavimo teorijos plėtotei.

Įvairių pažinimo motyvacijos koncepcijų – Atkinsono, Berlain, Edvarso, Dembo-Siarso-Tolmano, Roterio ir kt. analizė rodo, kad sprendimo priėmimą determinuoja du bendriausi veiksniai: a) siekiamo tikslo, numatomo rezultato reikšmė; b) siekiamo tikslo, numatomo rezultato tikimybė. Pirmasis veiksnys išreiškia asmenybės santykį su siekiamu tikslu ar numatomu rezultatu, atspindi jo reikšmę. Antrasis veiksnys – tai numatomo rezultato tikimybės subjektyvus vertinimas. Aktyvų žmogaus įsitraukimą spręsti kurią nors problemą T. Tomaševskis (1969) išreiškė tokia formule:

$$D \propto (V \cdot P).$$

Pagal šią formulę sprendimas (D) kuo nors veikti ar neveikti yra tikslo vertės (V) ir jo realizavimo tikimybės (P) funkcija (f). Laikoma, kad tikslo vertės ir jo realizavimo tikimybės vertinimus sieja vadinamoji pseudosandauga: jei vieno veiksnio vertinimas artėja prie nulio, tai ir visa sandauga artėja prie nulio, nors kito veiksnio reikšmė didelė. Pavyzdžiui, abiturientas pirmąsias nepriims sprendimo rinktis darbininko

specialybę, nors ir žino, kad lengvai įstotų į ją rengiančią mokymo įstaigą. Ir atvirkščiai, abiturientas atsisakys svajonės tapti gydytoju ar teisininku, jei jo žinių įvertinimai atestate – žemi, vadinasi, ir svajonės įgyvendinimo tikimybė – arti nulio.

J. Kuliutkinas ir G. Suchobskaja mano, kad tikslo reikšmė gali būti teigiama (V_s) ir neigiama (V_n). Dvejopa ir tikimybė: sėkmės (P_s) ir nesėkmės (P_n). Teigiamo ar neigiamo sprendimo priėmimas išreiškiamas tokia formule:

$$R = V_s P_s - V_n P_n.$$

Sprendimas teigiamas, kai $V_s P_s > V_n P_n$ ir neigiamas, kai $V_s P_s < V_n P_n$.

Sprendimų priėmimo teorijaleidžia atskleisti informacijos įtaką motyvacijai. T. Tomaševskis teigia: „Vyrauja įsitikinimas, kad dabartiniu metu informacija reiškiasi kaip vis labiau stiprėjanti poveikio priemonė žmonėms, aktyvinanti juos tam tikriems veiksams, formuojanti jų protą, jų asmenybes“ [1969, p. 19]. Iš tiesų negalima nesutikti su jo nuomone, kad informacijos poreikis kyla ne tik dėl to, kad ją galėtume reikiamu momentu atgaminti, bet ir dėl to, kad remdamiesi ja vienaip ar kitaip galėtume reguliuoti savo veiklą, t. y. keistumės patys priklausomai nuo gaunamos informacijos.

Sprendimo priėmimo struktūrinė formulė iš dalies padeda suprasti, kaip informacija įtraukiama į motyvacijos mechanizmus.

Kaip įsitikinome, sprendimo priėmimą determinuoja du tarpusavyje susiję veiksniai: siekiamo tikslo, numatomo rezultato reikšmė ir jo realizavimo tikimybė. Kiekvienas veiksnys yra tam tikras asmenybės vertinimas. Šie vertinimai neatsiranda patys savaime: jie yra kitų veiksmų poveikio rezultatas.

Žinoma, kad vertinimai ir jų pagrindų kuriamos elgesio strategijos priklauso nuo asme-

nybės tipologinių ypatybių: vieni realiai pasveria savo galimybes (realistinė strategija), kiti linkę pervertinti tikimybę (rizikos strategija), dar kiti, atvirkščiai, vertina pesimistiškai ir atsargiai (atsargumo strategija). Lygiai taip pat greta blaiviai vertinančių siekiamą tikslą, numatomą rezultatą, pasitaiko žmonių jų pervertinančių arba nepakankamai vertinančių. „Be abejonės, – teigia T. Tomaševskis, – šių psichologinių skirtumų pagrindą sudaro emociniai faktoriai (...), bet, čia lemiamą vaidmenį vaidina sąmonės turinys, kitaip sakant, žinios apie tikslą ir galimybes. Taip atsargūs pesimistai, kaip ir optimistiniai mėgėjai rizikuoti, entuziastai ir skeptikai kuo nors grindžia vertingumo ir galimybės vertinimus“ (1969). T. Tomaševskio nuomone, į vertinimo formavimą įtraukia tam tikros žinios. Remdamasis P. Galperino terminija, jis visumą žinių, formuojančių tikslo vertę, vadina „asmenybės vertinimo orientaciniu pagrindu“, o visumą žinių, formuojančių tikslo siekimo tikimybę, – „tikimybės vertinimo orientaciniu pagrindu“. Toliau jis nurodo: „Jei mes norime suaktyvinti žmones kuriems nors veiksams, mes turime suteikti jiems žinių, sutvirtinančių abu šiuos pagrindus; jeigu mes norime juos nuo ko nors sulaikyti, tada mes turime suteikti jiems žinių, kurios sugriautų abu šiuos pagrindus“ (Ten pat, p. 18). Tokiu būdu matome, kad sprendimas priimamas pažintinės (kognityvinės) motyvacijos pagrindu.

Priklausomai nuo numatomo tikslo skiriami du pažintinės motyvacijos tipai: a) tikslas – pati numatoma veikla (tiesioginė motyvacija); b) numatoma veikla pasireiškia kaip priemonė kitiems tikslams, o ne pačiam pažinimui (netiesioginė motyvacija). Netiesioginė motyvacija skirstoma į utilitarią ir socialinio prestižo motyvaciją. Utilitari motyvacija skatina įgyti žinių jas tiesiogiai panaudoti praktinėje veikloje. Savo ruožtu as-

menybės socialinio prestižo motyvacija gali išreikšti žmogaus saviraiškos, savojo „aš“ įtvirtinimo ir palaikymo poreikį. Abiejų šių rūšių netiesioginė motyvacija pasireiškia veikla, susijusia su profesijos pasirinkimu: žinios apie darbo ir profesijų pasaulį, apie profesijų keliamus reikalavimus žmogui ir t. t. reikalingos ne bendram žinojimui, o tam, kad remdamiesi jomis, jaunuoliai galėtų priimti konkretų praktinį sprendimą: kurią specialybę pasirinkti. Tuo pačiu pažymėtina, kad daugelis profesinio apsisprendimo socialinių problemų tyrinėtojų, tarp jų A. Matulionis (1976), M. Titma (1975) vis labiau pabrėžia saviraiškos motyvo veikimą. Taip patvirtina ir mūsų tyrimai.

Informacijos vaidmens priimant sprendimą problema glaudžiai susijusi su informacijos vertinimu. D. Berlain (1965) skiria tris pagrindines informacijos funkcijas: episteminę, instrumentinę ir motyvacinę vertinimo. Visų šių funkcijų įkūnijimas konkrečiuose pranešimuose priklauso nuo to, kokio siekiama tikslo: praturtinti klausytojus tam tikromis faktinėmis žiniomis, patarti, kaip atlikti vienokius ar kitokius veiksmus, ar įtikinti (įteigti) tokį reiškinį ar objektų vertinimą, kuris ateityje motyvuotų žmogaus veiklą. Žmogus informaciją vertina pagal tai, kiek ji atitinka jo siekius, kaip padeda juos įgyvendinti. Žinios, padedančios spręsti iškilusias problemas, vertinamos teigiamai, mažai ar visai nepadedančios, – neigiamai. Tačiau tik žmogaus veiklos struktūroje žinios įgauna tam tikrą reikšmę. „Tam, kad žmogus galėtų priimti sprendimą ir veikti, – sako J. Kulitkinas ir G. Suchobskaja, – jam būtina žinoti tos veiklos objektyvias sąlygas, būti įvaldžiusiam tikslų siekimo būdus, vadovautis įsisąmoninta vertybių sistema, kuri lemia pačių tikslų pasirinkimą. Iš čia ir kyla žmogaus įvairaus pobūdžio informacijos poreikis“ [1972, p. 75]. Bū-

tent toks poreikis sudaro sąlygas ir sąmoningam profesiniam apsisprendimui.

Tačiau norint formuoti asmenybės sąmoningą sprendimą, būtina žinoti, kokie komponentai sudaro kiekvieną iš dviejų pirmiau aptartų jo determinantų – siekiamo tikslo, numatomo rezultato reikšmę ir šio tikslo, rezultato realizavimo tikimybę. Nesunku pastebėti, kad sąvokos *reikšmė*, *svarba*, *vertė* glaudžiai siejasi su sąvoka *prasmė*: kiekvienos veiklos arba ja siekiamo tikslo, rezultato vertę, reikšmę tuo pačiu suvokiame kaip tam tikrą prasmę. Kadangi pagal A. Leontjevą tikslo prasmė – motyvas, tad galima daryti išvadą, kad siekiamo tikslo, rezultato vertės determinantą motyvuotame sprendime sudaro visuma motyvų, išreiškiančių veiklą skatinančią prasmę. Remdamiesi filosofų ir sociologų – A. Zdravomyslovo, V. Jadovo, I. Kono, A. Matulionio, M. Titmos koncepcija, manome, kad profesijos rinkimosi motyvų pagrindą sudaro profesinės vertybės: naudingumas žmonėms, visuomenei; galimybė užsiimti mėgstama veikla; sąlygos kūrybai; galimybė išreikšti savo originalumą; galimybė pritaikyti savo gabumus; sąlygos plėsti akiratį; geras uždarbis; draugų ir pažįstamų pripažinimas; galimybė tapti plačiai žinomam, galimybė sėkmingai vadovauti kitiems; užsitikrinti ateitį; švarus darbas; darbas labiau su žmonėmis; darbas labiau su daiktais. Suprantama, konkretaus žmogaus profesiniam apsisprendimui ne visos šios profesinės vertybės turės vienodą skatinančią prasmę: viena ar kelios vertybės gali būti svarbios, kitos mažiau svarbios ar net nereikšmingos. Tai priklauso nuo žmogaus asmenybinio ir socialinio lygmens, kurį formuoja ugdymas, jo procese perteikiamos žinios apie vertybių svarbą ir prasmę.

Remiantis E. Klimovu, D. Sjuperiu, L. Jovaiša, A. Šulcu ir kitais autoriais, galima teigti,

kad numatomos veiklos tikslo realizavimo tikimybės determinantą sudaro kritinis įvertinimas tokių sėmės–nesėkmės tikimybių komponentų kaip interesai, polinkiai, gabumai, moralinės charakterio savybės, sveikata ir galimos kontraindikacijos, pažangumas, pasirenkamos profesijos poreikis darbo rinkoje, žinios apie pasirenkamą profesiją, praktinė pažintis su ja, „atsarginės“ profesijos numatymas, stojimo į profesinio rengimo įstaigas sąlygos ir t. t. Jeigu T. Tomaševskio formulėje sutartiniais ženklais surašysime abu determinantus sudarančius komponentus, tai motyvuoto profesinio apsisprendimo struktūrinė determinacija atrodytų taip:

$$D f [(V_1 + V_2 + \dots V_n) (P_1 + P_2 + \dots P_n)]$$

Pagal šią išplėstinę formulę sąmoningas profesinis apsisprendimas įmanomas tuo atveju, kai besirenkantis objektyviai įvertina, viena vertus, pasirinkimo motyvus ir juos sudarančias profesines vertybes, kita vertus, ar asmenybės savybės tinka pasirenkamai profesijai. Savaimė suprantama, sprendimą priimti visada yra daugiau ar mažiau subjektyvu. Tačiau yra bent trys sąlygos, leidžiančios pakreipti sprendimą objektyvumo linkme. Pirma, sprendimas rinktis ar nesirinkti konkrečią profesiją bus objektyvesnis, jeigu besirenkantis bus geriau įsisąmoninęs savo asmeninės ir visuomeninės veiklos tikslus ir apmąstęs svarbiausias profesines vertybes, antra, jeigu visapusiškiau įvertins savo profesinį tinkamumą pasirenkamai profesijai, ir, trečia, jei jam bus suteikta daugiau informacijos, formuojančios pačius vertinimus.

● objektyviai gali vertinti tik subrendusi, visiškai išugdyta moksleivio asmenybė, prie kurios brandinimo turi prisidėti visas mokymo ir auklėjimo procesas, kartu ir baigiamoji, visas šio proceso grandis integruojanti dalis – profesinis orientavimas. Tik tokiu atveju mokymo ir auklėjimo procesas tampa ugdymu gyvenimui, t. y. ikiprofesiniu ugdymu.

Išvados

1. Sugriovus mokyklinę profesinio orientavimo sistemą, pastebimai suprastėjo moksleivių profesinio apsisprendimo lygis, daugeliui jų dominuojančiu tapo principas: stoti ten, kur priims. Tai iš anksto programuoja asmens ir visuomenės nesėkmės ateityje.

2. Gražinant į mokyklas profesinį orientavimą kaip sudedamąją ir baigiamąją ugdymo proceso dalį, pagrindinį dėmesį reikėtų skirti moksleivių ugdymui sąmoningai, motyvuotai rinktis būsimą profesinės veiklos kelią.

3. Veiklos ir pažintinės motyvacijos teorijos analizė leidžia teigti, kad moksleiviai, rinkdamiesi profesiją, galės priimti labiau motyvuotus, sąmoningus sprendimus, jeigu ugdymo procese įsisąmonins savo asmeninės ir visuomeninės veiklos tikslus ir vertybes, mokės kritiškai vertinti savo galimybes.

4. Mūsų pateikiamas motyvuoto profesinio apsisprendimo modelis iš dalies parodo šio sudėtingo proceso struktūrą ir veikimo mechanizmą. Kartu manome, kad jis gali būti tikslingo moksleivių asmenybės ugdymo, gyvenimo brandos ir profesijos pasirinkimo orientyru.

LITERATŪRA

1. Bitinas B. Ugdymo filosofijos pagrindai. Vilnius, 1999.
2. Bitinas B. Ugdymo tyrimų metodologija. Vilnius, 1998.
3. Jovaiša L. Profesinio konsultavimo psichologija. Vilnius, 1999.
4. Jovaiša L. Profesinio orientavimo pedagogika. Kaunas, 1978.
5. Jovaiša L. Ugdymo gairės. Kaunas, 1985.
6. Atkinson J. An Introduction to Motivation. Princeton. New Jersey, 1965.
7. Berlyne D. Structure and Direction in Thinking. New York, 1965.
8. Мотивация познавательной деятельности. Москва, 1972.
9. Томашевский Т. О необходимости и перспективах теории сообщений // Вопросы психологии. 1969, № 4.

THE ROLE OF INFORMATION WHEN FORMING PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF SCHOOL-CHILDREN

Stasys Jankevičius

Summary

The analysis of different concepts of activity motivation and their generalization allows us to affirm that for the motivation of choosing profession the most suitable is the model of decision upon importance of the aim to be achieved and of the importance of the realization of this aim. The first determinant comprises two interconnected determinants: the probabilities of the motives and professional values existing at the basis of these motives; the second determinant comprises critical evaluation of the essential probable conditions of conscious professional self-determination.

Both determinants are formed by information received by way of personal experience, as well as by means of pedagogical influence. At least three conditions are possible which help to turn subjective decision in the direction of objectivity. The decision of choosing profession will be more objective if, firstly, the school child has more fully realized essential professional values, secondly, if his evaluation comprises more probable conditions for reasonable self-determination and, thirdly, if the chooser gets comprehensive information which forms his ability to evaluate.

Gauta 2000 12 12

Printa 2000 12 20